

„A költőt valószínűleg vádolták azzal, hogy vitézkedés helyett »versfaragással« foglalkozik. . .” (89.) Az értők nem vádolták ezzel. A levél csupán azt fogalmazza meg világosan, hogy Balassi nem hivatásszerűen (= foglalkozásszerűen) írta verseit, mint Ronsard vagy Kochanowski.

Csanda szerint: „A költő udvarlás közben nem tett különbséget különböző társadalmi rangú nők között, s az utcalányoknak is az olasz reneszánsz főúri lírára emlékeztető szóképeivel bókolt.” (75.) Gerézdi Rabán bizonyította *A magyar világi líra kezdetei*-ben, hogy igenis határozott, meghatározott különbséget tett Balassi verseiben a főrangú vagy nemes hölgyeknek szóló és a *Bécsi Zsuzsannáról* s *Anna-Máriáról* szerzette típusú énekei között. A nemes hölgyeknek udvari-udvarló verseket írt, míg az utóbbiaknak törvénytelen ú. n. latrikánus énekeket. A társadalmi helyzet különbségeit a szerelmi ének jellege is kifejezte. A latrikánus énekek is természetesen a reneszánsz líra szóképeivel (közhelyekkel) élnek, de karakterük merőben más, mint a nemes hölgyeknek szánt verseké.

Egy részletkérdés: Csanda Sándor a „Segéll meg engemet...” kezdetű Balassi-vers ismétlésrendszerével kapcsolatban pontatlanul hivatkozik egyik dolgozatomra. Csanda szerint: „A költemény szerkezeti sajátossága, hogy az első strófa csaknem szó szerint megismétlődik a vers végén, s ez a jelenség K. T. véleménye szerint szintén az énekversből a szövegverssé való fejlődés útját jelzi.” (59.) Nem a pusztá ismétlés jelzi ezt a fejlődést, hanem az énekversre jellemző sztereotípiák megszüntetése, mint irtam: Balassi „az énekvershez szokott olvasók sztereotípiát váró igényére ügyelt, de úgy hozott létre ismétlésrendszert e vers szövegében, hogy lényegében megszüntette a sztereotípiát. . . Az énekverset idéző ismétlés változatossága már a szövegvers jegyében fogant.” (ItK 1970. 670.)

Az *Eurialus és Lucretia* c. széphistória kapcsán Csanda megemlíti, hogy a *gombos kert* valóságos kert volt, de tévesen utal a korábbi szakirodalomra: „A »gombos kertbe néző kapun át« nyomult be a várba az őrség, amely Balassit és híveit kiakolbólitotta. Ez az adat a széphistóriával foglalkozók figyelmét elkerülte, pedig fontos bizonyíték arra, hogy »az úr gombos kertje« nem templom, hanem

valóságos kert volt Sárospatakon.” (190.) De ez nyilvánvaló volt eddig is! Az is, hogy virágos-rózsakert volt, égetett mázas cserépgömbökkel (gombokkal) díszített karókkal. Helyét is pontosan ismerjük, hiszen az újabb ásatások a gombos kertben épített nyári lak romjait, alapjait is feltárták. Ugyanakkor több motívumegyezésre, azonosságra mutat rá Csandra az *Eurialus és Lucretia*, valamint Balassi költszete között, nyomósítva a régi s megújuló feltételezést, amely szerint a Pataki Névtelen valószínűleg (bár még nem bizonyítottan) Balassi.

Könyvének utolsó fejezetében Balassi költszetének utóéletét vizsgálja a Ján Mišianik által felfedezett Fanchali Jób-kódexben. A kódexben található szlovák szerelmi énekek szerzőjét Mišianik annak idején feltételezteszerűen Balassiban látta. A hazai irodalomtörténetírás képtelennek tartotta ezt a feltételezést, mert Balassitól nem maradt fenn egyetlen szlovák nyelvű sor sem, bár valószínű, hogy tudhatott szlovákul. Költői hivatását viszont a *magyar nyelvű* költszet európai színvonalra való emelésében látta, s ezt tudatosan hirdette. Csanda stílusvizsgálati meggyőzően jellemzik a szlovák nyelvű énekek jellegzetességeit, bizonyítva azok kevéssé eredeti jellegét. Ezek a vizsgálatok is kizárják Balassi szerzőségének a lehetőségét. Félreértés vagy elírás azonban kijelenteni a XVI. századi magyarországi társadalmi, osztályviszonyokról, hogy „ekkor mai értelemben vett magyar nemzetiségű nemesség sem volt”. (315.)

Csanda Sándor könyve végül is sokoldalúan közelít Balassi költszetének formai kérdésköréhez, a közép-európai szláv reneszánsz költszet jellegzetességeit felsorakoztatva pedig költői karakterének néhány eredeti vonására is felhívja a figyelmet. Ugyanakkor a könyv nem érlelődött egységes gondolatrendszer felmutató értekezéssé, az idézetek, példák eluralkodnak a jellemzések, érvelések, a Csanda által kezdeményezett polémiák szabatosabb és mérlegelőbb kifejtése lehetőségeinek rovására. Nagyon hiányzik a kötet végéről egy valóban összegező, Balassi költszetét a felvonultatott példákkal céltudatosabban szembeállító és jellemző fejezet.

Komlószi Tibor

BENKŐ SAMU: SORSFORMÁLÓ ÉRTELEM

Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest 1971. Kritérium K. 344 1.

Benkő Samunak, az erdélyi múlt kulturális és irodalmi életét feltáró munkásságát elismeréssel figyeli a hazai tudományos érdeklődés. Ezúttal felettébb indokolt, hogy gaz-

dag tartalmú tanulmányköteténél megálljunk rövid időre és rámutassunk azokra az itt érintett nagyjából részben művelődéstörténeti témakörökre, amelyek irodalomtudományunk

szempontjából napjainkban mind érdekesebbekké válnak és amelyek Benkő dolgozataiból szép s újszerű megvilágítást kapnak.

Mindinkább előtérbe kerül ugyanis Európa-szerte a művelődéstörténet megújult igényű és típusú művelése azzal a céllal, hogy lényeges építő elemeket, hathatós megvilágító tényezőket nyújtsanak a szűkebben értelmezett irodalom jobb ismeretéhez (mentalitás-történet; életvitel, magatartásformák stb. vizsgálata). Benkő szemmel láthatóan nem követi ugyan a tárgy mind gyakrabban emlegetett újító irányzatait vagy törekvéseit, mégis eredményében határozottan mai igényeket elégít ki magas színvonalon. Úgy tűnik, hogy a szerző fő törekvése ahhoz a művelődéstörténeti megközelítési módhoz áll közel, amelyek az egyes társadalmi csoportok egyikének helyzetét komplex vizsgálatnak veti alá. A kötet tizenkét tanulmányának közös mondanivalója a XVIII. és a XIX század eleji erdélyi értelmiség szerepével függ össze, mégpedig úgy, hogy megmutassa: hogyan alakult ez az értelmiség a polgárosodás útján a közélet számos vetületében, s főleg a tudomány (történeti és természettudomány), az irodalom, a művészetek, az oktatás és nevelés tekintetében. Ezek a dolgozatok mintegy „részfeladatok” teljesítése egy tervezett monográfiához, amely az erdélyi polgári értelmiség kialakulását és funkcióját célozná széles alapokon feldolgozni.

A jelen kötetet így szükségképpen, „mozaikszerűen” összeálló tanulmányok teszik ki, amelyeknek jó néhány darabja közelebbről is a „monografikus” igény jegyében született. Így például „A tanító sorsa Erdélyben 1848 előtt”, „A görögkeleti iskolák és tanulók összeírásáról”, „A székely diákok harca a Habsburg-hatalommal a tanulás jogáért”, továbbá „A gazdasági eszmék néhány forrása Erdélyben a XVIII. században” címűek és még pár egyéb téma is — szorosabb-tágabb összefüggésben — áttekinthető, felmérő jellegével tűnik ki. Az elsők említett tanulmányból alapvető és nagybőségű ismeretanyagot kapunk az erdélyi elemi iskolák helyzetéről, kiépüléséről, működéséről, anyagi, szellemi feltételeiről stb. A szerző vizsgálatai nyomán különösen szembetűnő és szempontunkból jól lemérhető például, hogy kik s milyen alapképzettséget kaptak a század közepén, valamint, hogy ennek megfelelően a XVIII. század nagy eszmei és irodalmi tendenciái milyen fokon képzett egyedekre támaszkodhattak, s minő értésre találhattak. Igen fontos kérdések ezek, s különösen jól közelíti meg célját a szerző, midőn a témát a falusi iskolamesterek mindennapos körülményein, az oktatás folyamatának hétköznapjain keresztül, az „életvitel” bemutatása által hozza közel az olvasóhoz.

Kiemeljük eme átfogóbb tanulmányok

közül a gazdasági eszmék erdélyi forrásairól írott dolgozatát. A kor kutatója lépten-nyomon szembetalálja magát — erdélyi szövegek tanulmányozása közben — a gazdasági eszmékre vonatkozó utalásokkal. Mégis, ahogy Benkő hozzálat felvázolni eme gazdasági eszmeköröket a még nem differenciálódott „literatúra” alapján, az derül ki, hogy Erdély polgáris gazdasági törekvései a XVIII. századra sokkal fejlettebbek, mintsem véltük ez ideig. Talán annak hiányát érezzük, hogy a XVII. századi, Bethlen Gábor-kori Erdély polgári fejlődésének gazdasági momentumait mint „előtörténetet” nem tudjuk ezúttal egyseben látni. A szerző jelen, helyes alapvetése minden szempontból kiindulópontot, továbbviteli lehetőséget rejt magában. Többek között sok hasznos adatot nyerhetünk még a közelebből „szépirodalmi” szövegekbe ágyazott gazdasági kitérőkből, mint ahogy ezt Bethlen Miklós gazdasági terveinek bemutatásából láthatjuk is. Hasonlóképpen a különböző közigazgatási jegyzőkönyvekből, politikai elaboratumokból, beadványokból, megyék és városok statútumaiból, központi állásfoglalásokból — miként ezt célozza is a dolgozat — teljes összegezés után reális alap nyílhat a kutatás különböző elméleti álláspontjainak tisztázásához. Nem utolsósorban mindez az irodalomtörténeti, stílustörténeti stb. vizsgálatokhoz is nélkülözhetetlen tájékozódást tesz majd lehetővé.

A kötet tanulmányainak tetemes része egyéni „értelmiségi” pályákat, jellegzetesen egyéni sorsokat vizsgál, amelyeknek tanulmányai visszahatnak, illetőleg részét képezhetik egy tervezett nagyobb művelődéstörténeti részösszefoglalásnak. A céltudatosan ilyen értelemben készült, vagy különböző, alkalmi megemlékezést szolgáló írások egyképpen méltán kerültek a kötetbe. Tanulmányt olvashatunk Bod Péterről, Benkő Józseféről, Tessedik Sámuelről, Bólyai Farkasról, Kötelen Sámuelről, Döbrentei Gáborról és Bölöni Farkasról. Ad-e eme portrészornak a szerző megfelelő keretet, koncepciózus beépítést a kötetbe, vagy csak szabályosan ismétlődő, azonos felépítésű arcképek egymásutánja áll előttünk? Úgy látjuk, Benkő Samu arra törekszik, hogy ezek az önmagukban is megálló portrék valamiképpen az említett értelmiség-vizsgálat bizonyos szempontjának kiemelt részeit váljanak.

Ilyen értelemben megkülönböztet egy nagyobb egységet a kötetben, mely „Vidék és tudomány” cím alatt többek között a „Magyarigani Athenas” Bod Péterét és a „Középjájtótól Európáig” híresülő Benkő Józsefet emeli ki s mutatja be. Egy másik ilyen megoldása, amikor „Tanítók, tanárok, diákok” cím alatt Bólyairól mint tanárról szól, s Tessedik Sámuelről a mezőgazdasági iskola összefüggésében emlékezik stb. A további

portré-vázlatokat pedig „Az írás hatalma” c. összefoglaló megjelöléssel kapcsolja egybe az említett célból. Értjük a szerző szándékát, bár úgy véljük, hogy a lényegét mégiscsak az egyes portrék sajátos egyediségében éri el magas szinten, s legfőképpen az a kitűnően észrevett specialitás vezet el a művelődéstörténeti összefüggések mélyebb láttatásához, amelyik a legkevésbé tűri jelen formájában a közvetlen általánosítást.

Hangsúlyoznánk viszont, hogy a tudományok előrevitelének ügye, az anyanyelv kiművelése iránti szándék, a szenvedélytől fűtött művelődés-szervezés különböző megnyilvánulásai (mint például a muzeális gondolat, az enciklopedikus igény, iskolaszervezés, gyűjtemények stb.) szinte kivétel nélkül mindenütt jelen vannak; a szerző minden egyes tárgyában, minden történelmi alakjánál — s az adottságoknak megfelelően is — középponti helyet kapnak, s nem véletlenül ezek a tényezők szolgáltatják az igazi kohéziós erőt a tanulmányok közt. Ezt tapasztaljuk az egyik legkidolgozottabb tanulmányban, a romantika jegyében alkotó Bölöni Farkasról frottban is, de hasonlóképpen az első erdélyi magyar folyóirat (az Erdélyi Múzeum) szerkesztőjéről, Döbrentei Gáborról, s ugyancsak a „stiliszta” Kötles Sámuelről szóló értekezésben is. Nem különben mutatja be a szerző a nagyszentmiklósi mezőgazdasági szakiskola hagyományteremtő szervezőjét, Tessedik Sámuelét, s a „mathézis szenvedelmében” Gauss-szal „társalgó”, majd kollégiumi nevelést reformáló s magyar műszaki értelmiséget teremtő Bólyai Farkast.

Rá kell mutatnunk elismerően Benkő Samunak arra a törekvésére, hogy legtöbbször gondosan igyekszik számba venni a nemzetközi távlatokat, közelebből mind a középkelet-európai, mind a polgári nyugat összefüggéseit s ide tudja behelyezni alakjait. Különösen eredményes ez a folyamat, amikor a hazai tudományosság kihatásaira, személyi kapcsolataira konkrétan mutat rá (pl. Gauss — Bólyai; Linné — Benkő, stb.). Ismételtten tetten érhető a szerző elemzéseinek „szembesítő” jellege, amikor pl. árnyaltan utal arra a történelmi, társadalmi fejlődésből fakadó jelenségre, miszerint Erdély hol igen „közel” volt a polgárosult nyugathoz, Hollandiához, Angliához (XVII. század); hol meg rohamosan növekedvén a távolság, még Bécs is rettenetes messziségbe veszett (XVIII. század első fele); hol pedig a világság jegyében ismét tűnően lesznek a távolságok, s Erdély egyszerre Párizs szomszédságában érezheti magát (1750 után).

Eme európai összefüggést mélyíti el Benkő Samu, amikor a fősodrától távolra eső kis erdélyi falvak tudományt és tudóst termő vidékét állítja méltó párhuzamba az európaival, azaz amikor Magyarigentől, Középjától,

Domaldtól stb. vezet el Boddal, Benkővel, Bólyaival az egyetemes tudományhoz. Az ilyen típusú dolgozatok közül közelebből is érintjük a Bod Péterről és a Benkő Józseféről szólót. Nehéz lenne eldönteni, hogy a hozzávetőlegesen 1750 és 1850 közötti témakörökről értekező szerzőhöz melyik tárgy áll közelebb: a gazdag tartalmú XVIII. század-e, avagy a reformkor még dúsabb repertoárja? Úgy tűnik, hogy a XIX. század bővebben és dokumentáltabban van jelen, ám az említett XVIII. századból bemutatott két íróról adott kép is sajátosan és érdemben kelti fel a korzakkal közelebből foglalkozó figyelmét.

A magyarigeni, tudományt művelő Bod Péterről kialakított képet abban viszi tovább a szerző, hogy vizsgálatai nyomán művelődés- és tudománytörténeti oldalról rögzítheti le azt az általunk is vallott irodalomtörténeti — értékelési alapelvet (ItK 1961. és 1970.), miszerint Bod szellemi világában még kibékíthetetlen harcban található egyrészt az „ortodox kálmánista teológus” s másrészt a „racionalista művelődésterjesztő”. Ez utóbbiban teljes joggal az enciklopedikus igényt, a muzeális és lexikográfiai törekvést kell aláhúznunk, amely által az Apáczai-féle kezdemények most már konfrontálódnak a felvilágosodás gyakorlatával, bár igaz: ebbe még nem hatolnak mélyre. Eme Bod Péterrel itt fémjelzett törekvés természetesen bővíthető lenne, és további kisarkosodása lenne figyelembevehető például Hermányi Dienes József munkásságának bekapcsolásával, de ez már más témakört jelentene.

Végül a középjait természettudató és történetíró, Benkő József portréjánál állunk meg röviden. Kétségtelen, hogy nála az első helyre a felvilágosodás szellemében fogant természettudományos műveltséget kell állítani; miként kötetünk szerzője is teszi. Sőt általános mulasztást próbál pótolni, mert e fontos témában nagy lemaradás van. Több irányból, többször és többet kellene még tennünk a teológiai műveltség ellenében felépő természettudományos műveltség megismerése érdekében. Amikor például nemzetközi felvilágosodás-kongresszus figyelmé terelődik emelt hangsúllyal az európai Linné-tanítványokra (Lille, 1973.), akkor a magyar Linné-követő Benkő alig-alig áll még hazai körökben is ismereteink élvonalában. — Ami pedig ennek a nagy méltánytalansággal szomorú sorsra jutott kiváló alkotónak történészi s más természetű munkásságát illeti, határozottan le kell szögezünk a szerzőtől is megpendített nézettel jórészt egyetértésben, hogy Benkő folytatója és összekapcsolója tudott lenni egyrésztől a Bod Péterrel és Hermányi Dienes Józseftől indított történeti, művelődéstörténeti kezdeményezésnek, másrésztől a felvilágosodás hasonló irányú törekvéseinek. Nem úgy érve természetesen e témát, mintha

Benkő „átvéve” használta volna fel rokona, Hermányi irományait; de olyan értelemben igen, hogy az általa és általuk kezdett hasonló szellemet vitte tovább.

Befejezésül, sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ezúttal a tanulmánykötet sokágú tematikájából csak keveset emelhattunk ki, s új meglátásainak teljességét aligha érinthetjük. A felmerült kérdések azonban még a ma-

guk szükségességekben is éreztetik, hogy e kötetrel olyan hiányolt és nagyon szükséges művelődés-, művészet-, irodalom- és tudománytörténeti törekvés szép s dicsérendő eredményével találkozunk, amelynek további kiteljesítése bátorításra és buzdításra feleltébb méltó.

Gyenis Vilmos

K. NAGY MAGDA: BALÁZS BÉLA VILÁGA

Bp. 1973. Kossuth K. 404 l.

Az utóbbi évek-évtizedek kutatásait dicséretül, hogy mostanra sokat tudunk a századforduló táján útnak induló művésznevezékről. Sokat, de még mindig nem eleget. Jobban ismerjük az egyes alkotókat, mint a korszakot, amelynek részesei voltak mindahányan. Többet tudunk egy-egy életmű gyökérzetéről, mint a talajról, amely befogadta és táplálta. Egyre plasztikusabban rajzolódik ki a legnagyobbak arcéle, ám a velük és általuk zajló irodalomtörténeti folyamatok körvonalai még gyakorta elmosódnak. Márpedig az egész az irodalomtörténetírásban sem azonos a részek összegeivel. A maga nemében páratlan szintézis, az Akadémiai Irodalomtörténet is jócskán megsínyli, hogy az 5. és a 6. kötet inkább nagyszabású portrészorozat, mintsem a folyamatokat megnyugtatóan és mesterkéletlenül tisztázó összegezés. (Vö.: Bodnár György: A XX. századi magyar irodalomtörténeti rendszerezésének problémái. *Literatura*, 1974/1. 15.) Ez a disszonancia pedig óhatatlanul visszahat a századunk irodalmával és íróival foglalkozó résztanulmányokra és monográfiákra. Az egyes alkotók és oeuvrejük analízise — a ritka kivételeknek adassék tisztelet! — többnyire azt mutatja fel a művészből és művéből, ami „öntörvényű” benne ami sajátos, ami elválasztja a többiektől, s elhanyagolja, bizonytalanul vagy általánoságokba veszően tárgyalja azt, ami közös, ami önmagán túlmutató érvényű, ami egy folyamat részesevé avatja. Kivált olyan írók esetében zavarhat ez a felemás megoldás, akiknek irodalomtörténeti helyét még nem mérték be pontosan, akiknek a jelentősége nem tisztázódott mostanáig, s akiknek egy-egy művét vagy pályaszakaszát jobban ismerjük, mint működésük egészét. Mégoly kitérő kritikuselődök és résztanulmányok sem szavatolhatják ilyenkor egy összefoglaló vállalkozás sikerét. Attól függ minden, vajon sikerül-e objektívan kijelölni a fejlődés ívét, felbecsülni az életmű belső és külső arányait, értékeit és ellentmondásait, s kitapintani azokat a tendenciákat, amelyek az egyediben az általános jelenlétét igazolják.

Akadnak ilyen felfedezésre, méltóbb, alaposabb elemzésre váró alkotók a hajdani „holnaposok” között is. Balázshoz, Babitshoz, Juhász Gyulához képest aligha tudunk eleget Dutkáról, Emödről és Miklós Jutkáról. S kultúra- és irodalomtörténetírásunk adósságai közé tartozik még Balázs Béla is. Sajnos, K. Nagy Magda monográfiája sem változtatott a helyzetén!

Mondjuk ki tiszteint és kereken: ez a pályakép — legalábbis a szerző annak száná! — elhibázott alkotás. Nem tartjuk véletlennek, hogy az eddigi méltatások (a Népszabadságban, az Élet és Irodalomban, a Kritikában) — bár néhány óvatos fenntartásnak is hangot adtak — elsősorban a filológiai teljesítményt emelték ki finom diplomáciával. A filológusi produkció jelentősége szerintünk is tagadhatatlan, ámde mit érünk vele, ha a feltárt anyagból végül is nem bontakozik ki hitelesen, meggyőzően az, amit a könyv címe ígért: Balázs Béla világa. A kis tényekből nem áll össze egy lélek — egy nagy és jelképes értelmű utat megtett lélek! — története, s a részletek közt botorkálva minduntalan elvész szemünk elől a lényeg. K. Nagy Magda koncepcióját, szemléletét, módszereit, könyvének arányait véljük felelősnek ezért. S noha az említett tényezők egymást át- meg átjárva, kölcsönhatásban funkcionálnak a monográfia ívein, a polémiában mégis célszerű lesz külön-külön szót ejteni róluk.

Mindenekelőtt a műfajról. K. Nagy Magda egy „alkotói pálya rajzának”, „pályaképnek” nevezi művét (5.). Vagy az elnevezés helytelen vagy — s ez a valószínűbb — a kivitelezés nem felel meg a műfaj követelményeinek. Ez a könyv részben mást, részben kevesebbet nyújt annál, amit egy pályaképtől joggal elvárhatnánk. Részletesen tárgyal olyan eseményeket — pl. az 1905-ös orosz forradalom magyarországi visszhangja, a Holnap-antológia születése, a Népszava pálfordulása az első világháború kitörésekor stb. —, amelyek vagy közismertek (s a szerző sem mond újat róluk!), vagy kimutathatóan vajmi kevés a közülük Balázs Béla „világához”. Meg sem em-